

Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme*

Araştırma
Research

Mustafa Demir

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı

Assistant Professor, Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Islamic
Studies, Department of Hadith, Karaman, Türkiye

✉ konevimustafademir@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-8221-4461>

Yazar
Author

Demir, Mustafa. "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem
Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme". *Tevilat*
1/2 (2020), 311-334. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4660453>

Atıf
Cite as

Rusya'nın Kazan bölgesinde doğup büyüyen Musa Carullah Bigi, 20. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla Türkiye fikri kamuoyunda en çok tanınan ilim adamları arasındadır. Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesi'nde çalışan Bigi, burada verdiği Dinler Tarihi ders notlarını Kasım 1909'da *Şûrâ* dergisinde tefrika etmiştir. Bigi'nin bu yazılarında cehennem azabının müddeti ve ilahî rahmetin genişliği meselesi hakkında savunduğu fikirler, büyük bir infial uyandırmış; hem İdil-Ural bölgesinin hem de Türkiye basınıının gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi, Bigi'nin bu konudaki görüşlerini tenkit eden ilim adamlarının başında gelmektedir. Bu makale; sözü edilen tartışmayı ortaya çıktığı düşünsel bağlamı çerçevesinde ele almayı ve hadis ilmi açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Tartışmaya veri sağlayan metinler kronolojik sıra dikkate alınarak incelenecektir. Neticedeyse; kökeni uzun bir geçmişe dayanan bu meselenin hararetili bir şekilde tekrar gündeme gelmesinin ardında birtakım tarihi, siyasî ve dinî sebeplerin var olduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kelâm, Cehennem Azabı, Musa Carullah Bigi, Mustafa Sabri Efendi.

Özet

* 15-17 Kasım 2019 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen II. Uluslararası Türk-Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi'nde "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımı" başlığıyla sunulan sözlü tebliğni geliştirilmiş ve makale biçiminde ilk kez yayımlanmış halidir.

An Evaluation on Approaches of Musa Carullah Bigi and Mustafa Sabri Efendi to the Eternity of Hell-Punishment

Musa Carullah Bigi who was born and raised in the Kazan region of Russia, has been among the most recognized savants in Turkish opinion community by the first half of the 20th century. Bigi, who worked at the Huseyniyah Madrasa located in Orenburg, published his History of Religions lecture notes in November 1909 in the journal *Şûrâ*. Ideas advocated by Bigi about the period of hell-punishment and breadth of divine mercy were greatly aroused debates; it occupied the agenda of both the press of Turkey and Idil-Ural region a long time. Mustafa Sabri Efendi, one of the last shaykh al-Islam of the Ottoman Empire, is one of the leading savants who criticized Bigi's views on this subject. This article aims to discuss the aforementioned debate within the intellectual context in which it arose and to evaluate the issue in terms of hadith science. The texts providing data for the discussion will be examined by considering chronological order. Finally it will be revealed that there are some historical, political and religious reasons behind this issue to become at the top of agenda that goes back a long way.

Keywords: Hadith, Kalam, Hell-Punishment, Musa Carullah Bigi, Mustafa Sabri Efendi.

Abstract

Giriş

Ahret akidesi, İslam dininin temel esaslarından biri olup kabulü noktasında itikadî fırkalar görüş birliği halindedir. Buna karşılık ahret hayatının mahiyeti ve süresi gibi bazı ayrıntılarda zamanla farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda; günahkâr Müslümanlar ile diğer dinlere mensup insanların ahiretteki durumları; cehennemde kalışın sonsuzluğu veya süreliliği; azabın mahiyeti vb. alt başlıklar etrafında gerçekleşen tartışmalar, uzun bir geçmişe sahiptir.¹ Dahası azabın ebediliği veya geçiciliği meselesi, Yeni İlm-i Kelâm döneminin öne çıkan ve gündemi meşgul eden başlıca sem'iyât konularından biri olmuştur.² Güncelliğini nispeten koruyan ve kayda değer bir literatür oluşturan bu meselenin bilhassa tefsir ve kelâm alanlarında çeşitli tetkiklere konu edildiği bilinmektedir.

Yakın dönem itibarıyla cehennem azabının müddeti meselesi üzerine en dikkat çekici çıkışı Musa Carullah Bigi'nin³ (1875-1949) yaptığı söylenebilir. Bigi'nin görüşlerine karşı en ciddi tepkilerden biri ise dönemin önde gelen ilim

¹ Sözü edilen başlıklarda ileri sürülen görüşler, kullanılan deliller ve genel bir değerlendirme için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/303-309; Mustafa Hocoğlu, "TDV İslam Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 335-341; Bekir Topaloğlu, "Cehennem", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1993) 7/231-233.

² M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları: XIX. Yüzyıl Sonu - XX. Yüzyıl Başı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 210-211; Rıdvan Özdiç, "Yeni İlm-i Kelâm Dönemi", *Kelâm Tarihi*, ed. Ramazan Yıldırım (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 131.

³ İlgili araştırmalarda daha çok "Bigiyef", "Bigiyev", "Bigiev" vb. ifadeler kullanılmakla birlikte sözcüğün "Bigi" şeklindeki Türkçe aslı tercih edilmiştir.

adamları arasında yer alan ve birkaç kez şeyhülişlâmlık da yapan Mustafa Sabri Efendi'den (1869-1954) gelmiştir. Bu makale; sözü edilen tartışmayı ortaya çıkış bağlamı içinde anlamayı ve ileri sürülen görüşlere veri sağlayan hadis ilmi açısından ana hatlarıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Tartışmanın Ortaya Çıkışı ve Genel Seyri

Kökleri itibariyle uzun bir geçmişe dayandığına temas edilen cehennem azabının geçiciliği meselesi, bir başka açıdan ise İdil-Ural bölgesindeki Cedidcilik hareketinin en temel kabulleri arasındadır. Türk-Tatar dünyasında bu mesele ilk defa Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) ilgili görüşlerinden etkilenen Kazanlı cedidci âlim Şihâbüddin el-Mercânî (ö. 1889) tarafından ortaya atılmış olup onun öz halindeki fikirlerini daha geniş bir çerçevede ele alıp yayan kişi ise Musa Carullah Bigi olmuştur.⁴

Müderreslerin öğretim kurumlarında verdikleri ders notlarını yayımlamaları âdetine uyan Musa Carullah, Orenburg'daki Hüseyniye Medresesinde okuttuğu Dinler Tarihi ders notlarını 15 Kasım 1909 tarihinden itibaren *Şûrâ* dergisinde yayımlamaya başlamıştır. Sözü edilen yazılarında ahirette ilahî rahmetin her inançtan insana şümülü ve cehennem azabında kalışın süreliliğine dair savunduğu fikirler, görev yaptığı kurum dâhil olmak üzere hem İdil-Ural bölgesinde, hem de kısa sürede Türkiye'de büyük bir infial uyandırmıştır.⁵ Bigi'nin Kazan baskısı Kur'an-ı Kerimlerde yazım hataları bulunduğu dair yol açtığı tartışmaların üzerinden henüz bir yıl geçmemişken bu meseleye dair ileri sürdüğü görüşler özellikle Kazan ve İstanbul süreli yayınlarının gündemini birkaç sene meşgul etmiş;⁶ konu etrafında epey kalem oynatılmıştır. Bigi'yi görüşlerinde haksız bulanlar ağırlıkta olmakla birlikte, kendisini destekleyen yazılar da çıkmıştır. Kelam münakaşaları yoluyla sıkça işlenen bu konunun, Bigi'nin ifadelerine bakılırsa, yükseköğrenim görmüş genç Rusya Müslümanları arasında belli bir taraftar kitlesi oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁷

Musa Carullah, Kasım 1909 - Mart 1910 arasında *Şûrâ* mecmuasında tefrika ettiği, tepki çeken makalelerini *Rahmet-i İlähiyye Bürhanları* adıyla

⁴ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)* (İstanbul: Ötüken Yayınları), 155-156; a.mlf., "Musa Carullah Bigiyev'in Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlahiyenin Umumiliği Hakkındaki Görüşü", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) - I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu* (Ankara: 2002), 95.

⁵ Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 156-157; Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah; Hayatı - Eserleri - Fikirleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 55-58.

⁶ Geniş bilgi için bk. Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 156-157; a.mlf., "Musa Carullah Bigiyev'in Tasavvuf Anlayışı", 90-91; Kanlıdere, *Musa Cârullah*, 53-55, 56-67.

⁷ Mustafa Sabri - Musa Carullah, *İlähî Adalet: Rahmet-i İlähiyye Bürhanları*, sad. Ömer H. Özalp (İstanbul: Pınar Yayınları, 1996), 321, 323.

İlerleyen sayfalarda *İlähî Adalet* şeklinde kısaltacağımız bu eser; tartışmanın temel metinlerinden oluşan bir sadeleştirme çalışmasıdır. Musa Carullah'ın *Rahmet-i İlähiyye Bürhanları* ile *İnsanların Akîde-i İlähiyyelerine Bir Nazar*; Mustafa Sabri'nin ise *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmîyesi* adlı çalışmalarını içermektedir. Sadeleştirme çalışmasında çift yazar adı belirtilmesi dolayısıyla sonraki dipnotlarda sadece alıntılanan yazarın adı kaydedilerek görüş sahibinin daha rahat takibi sağlanacaktır.

(Orenburg 1911) yayımlamıştır. Eser, ana hatlarıyla şu görüşleri savunmaktaydı:

1. İlahî rahmetin her dinden insanı kuşatacağı, 2. İlahî irade ile gerçekleşse bile azabın bir gün mutlaka sonlanacağı, 3. Hangi dinden olursa olsun insanların cehennem azabı içinde ebedi kalmayıp kurtulacakları.⁸

Tartışmaların sürmesi üzerine Bigi, *İnsanların Akîde-i İlahîyelerine Bir Nazar* (Orenburg 1911) adlı, mezkûr eserin tamamlayıcısı denilebilecek başka bir risale daha neşretmiştir. İlk eserin fikir eksenini ayetlerle takviye eden ve aklî çıkarımlarla genişleten bu risale, Sabri'nin reddiyesine konu olmaması ve hadis içermemesi dolayısıyla makalede daha geri planda tutulacaktır.

Aşağıdaki satırlar, Musa Carullah'ın sözü edilen çalışmalarını hazırlarken içinde bulunduğu ruh halini yansıtan özlü bir pasajdır:

“Ben Kur’ân-ı Kerim’deki böyle mu’ciz âyetlerin irşadıyla mühtedi olup “... *Rabbimiz! Sen rahmet ve ilim bakımından her şeyi kuşatmışsındır...*”⁹ gibi âyet-i kerimelerin umumi ihataları dairesine her insanın, her milletin dâhil olduğunu kesinlik ve katiyetle bilirim. Erham ve Ekrem olan Allah Teâlâ Hazretlerinin engin rahmet-i mutlakalarını zavallı insanların hiçbirisinden kıskanmamak, her zerresine varıncaya kadar bütün bir varlık âlemine hesapsız, esirgenmeksizin bol bol dağıtılan *mutlak rahmetin, sonuna değin açılmış kapılarını insanların yüzüne kapamamak için 'bütün insanlık âleminin necâtına'* hükmederim. *Benim bu meseledeki itikadım budur*”.¹⁰

Tartışmanın diğer tarafı olan Mustafa Sabri, neşir tarihinden dört-beş yıl sonra gördüğünü belirttiği¹¹ Bigi'nin *Rahmet-i İlahîye Bürhanları*'ndaki görüşlerini *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* adını verdiği eserinde tenkit etmiştir. Kendisinin anlatımına bakılırsa; Mustafa Sabri, sözü edilen reddiyesini Romanya'da hapis yattığı sıralarda aslen Kırım Tatarlarından olan müftü Salih Efendi'nin, hemşehrisi Bigi'nin eserine karşı reddiye yazması yönündeki ricası üzerine kaleme almıştır. Ayrıca Salih Efendi, kütüphaneye erişememesi sebebiyle Sabri'nin istediği kitapların temininde yardımcı olmuştur.¹² Tamamlanan ilk müsveddenin sonunda şu kayıtlar mevcuttur: Dobruca – Mecidiye: 15 Ramazan-ı Şerif 1334¹³ [16 Temmuz 1916].

Eser ancak Mustafa Sabri'nin ilk kez şeyhülislâmlık makamına seçildiği 1919'da basılabilmektedir. Dönemin önde gelen dergilerinden *Sebilürreşâd*'ın aynı yılın 17 Temmuz tarihli sütunlarında tanıtımına yer verilen¹⁴ bu neşrin (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye 1335/1337) ön kapağında şu not yer almaktadır: “Kazanlı Musa Bigiyef Efendi'nin (*Rahmet-i İlahîye Bürhanları*) namındaki eseri hakkında

⁸ Carullah, *İlahî Adalet*, 260, 323, 359.

⁹ el-Mü'min 40/7.

¹⁰ Carullah, *İlahî Adalet*, 259-260. Orijinal baskı ile mukayese edilerek alıntıda kelime tercihlerine dayalı bazı tasarruflar yapılmıştır. Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

¹¹ Sabri, *İlahî Adalet*, 21.

¹² M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar -2* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2020), 42-43.

¹³ Eserin 1912 yılında Romanya Mecidiye Öğretmen Okulu'nda hazırlandığı yönünde düşülen not, yazarının hem o tarihte Türkiye'de olması hem de açık beyanı dolayısıyla hatalı olmalıdır. Bk. Musa Carullah Bigi, “Önsöz”, sad. Yusuf Uralgıray, *Uzun Günlerde Oruç* (Ankara: Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği, 1975), xxiv. Baskı bilgilerini krş. Kanlıdere, *Musa Cârullah*, 137-138, 234.

¹⁴ “Mühim Bir Eser-i Dini”, *Sebilürreşâd* 17/429-430 (17 Temmuz 1335), 112.

intikadâtı havidir". Tartışmanın 1909 güzünde başladığı hatırlandığı takdirde; farklı isimlerce yazılan onca kelimelerin bir tarafa, kaydedilen tarih ve yer bilgileri, meselenin çapı ve sıcaklığı hakkında fikir vermektedir.

Diğer taraftan, tartışmanın daha sağlıklı bir zeminde değerlendirilmesini temin maksadıyla İslam dünyası açısından tarihi, siyasi ve sosyal şartların çok da müspet olmadığı bir devrede Musa Carullah'ı böylesi bir meseleye yönelten saiki belirlememiz uygun olacaktır.

Sözü edilen iki çalışması incelenince Bigi'nin rahmetin umumiliği ve azabın geçiciliği görüşlerini savunmasında o sıralarda Rusya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde yaygınlaştığını söylediği tekfir hastalığına karşı koyarak bütün din mensuplarıyla iyi geçinme;¹⁵ kurtuluşu kendine tahsis etmek suretiyle başkalarını dışlayıp tembellik döşegine yatma hastalığını tedavi etme¹⁶ maksadı taşıdığı görülür. Aynı şekilde Musa Carullah, iddiasının genel kabule mazhar olmasıyla "İslam'ın yüceliğinin artarak yüzüne bir cemel daha geleceği" zanni beslemekte;¹⁷ böylelikle "İslam'ın sayısız meziyetler katarına en büyük bir itikadî fazilet noktası ekleneceğini"¹⁸ düşünmektedir.

Konu üzerine eğilen bazı çalışmalar da aradığımız saiki bulma noktasında ipucu sunmaktadır. Sözelimi Bigi'nin de mensubu olduğu Cedidcilik hareketine mensup isimlerin ruhun ebedi ve kutsi bir cevher olduğuna inanmaları;¹⁹ yine onun suflerin görüşlerinden ilham alması;²⁰ fikirlerinde ve hayatı anlamlandırmasında büyük etkisi olduğunu rahatlıkla görebildiğimiz tasavvuf anlayışı²¹ gibi gerekçeler ileri sürülebilir. İslam'ın hoşgörüsünü tebarüz ettirme, Avrupalı bilim adamlarının İslam hakkındaki önyargılarını cevaplandırma, bulunduğu coğrafyada Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki gerilimi düşürmek suretiyle medeni dünyadaki ilişkileri sağlıklı bir zemine oturtma, o yıllarda Avrupa'da revaç bulan vicdan hürriyeti akımının etkisinde kalma²² gibi ihtimaller sıralanabilir. Bigi'nin hürriyet düşünceleriyle bağdaşmamakla birlikte; asırlardır Rus hâkimiyetinde yaşayan Türklerin bağımsızlık ümitlerini yitirmeleri sonucu gayri müslim bir idare altında da yaşanabileceğine inanma arzusu²³ şeklinde bir izah da yapılabilir. Keza Kazan Şarkiyatçılığının bölge ilim adamlarını olduğu kadar Musa Carullah'ın yazın türü ve konu tercihlerini de etkilediği söylenebilir.²⁴

¹⁵ Carullah, *İlâhî Adalet*, 260.

¹⁶ Carullah, *İlâhî Adalet*, 330.

¹⁷ Carullah, *İlâhî Adalet*, 290.

¹⁸ Carullah, *İlâhî Adalet*, 334.

¹⁹ Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 165-166. Bu görüşün tarihi arka planı vardır.

²⁰ Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) - I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu* (Ankara: 2002), 225.

²¹ Maraş, "Musa Carullah Bigiyef'in Tasavvuf Anlayışı", 87-89.

²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 402-403; Kanlıdere, *Musa Cârullah*, 56, 59-61, 238.

²³ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 158.

²⁴ Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemalovlu (Kemalov), Janyl Myrza Bapaeva, ed. Aykut Can (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 24-27.

Bigi'nin tefrika makalelerinin *Şûrâ'*da yayımlanması sürerken yine Rusya Türklerinden olduğu anlaşılan Troyskili Ahmed Taceddin'in²⁵ hilafet merkezi İstanbul'dan *Sırât-ı Müstakîm* sütunlarında verdiği tepki ise, erken tarihli olduğu kadar eleştirel bir üsluba sahiptir. Troyskili, İslam dünyasının mevcut durumunu ve istikbalini işlediği yazı serisinin bir makalesini "Rusya Müslümanları arasında dolaşan zikre şayan birkaç dedikoduya ve bunların menşelerinin" tespitine ayırmıştır. "Eski medrese diplomatlarından" ve esasen "fâzıl bir zât" olan Bigi'yi, özü itibarıyla "dini ve mâvera-yı dini yekdiğerine karıştırmak" illetine dayanan "afv-ı umumi" fikrine götüren saiki anlamaya çalışan yazar, "istikbal-i millet nokta-i nazarından" bile kayda değer bir amaç bulamadığını şöyle anlatmıştır:

"Evet, çehremiz çatık, hepimizde bir düşkünlük hüküm-fermâ. İşlerimizde de durgunluk var. Fakat bunların esbâbı, nev'-i beşerden olan Mecusîlerin rûz-i mahşerdeki hallerine acıdığımızdan ve onlar için şimdiden bir yevm-i matem icra ettiğimizden değil ki; bugün bütün efrâd-ı Müslimîne böyle bir afv-ı umumiyi ilan ederek yüzlerini güldürelim, yevm-i matemlerine artık hitam verelim de herkes bundan sonra işi gücüyle meşgul olsun diyelim. Belki bu düşkünlüklerin esbâbını başka yerden aramak lazım gelir. Binaenaleyh Musa Efendi'nin bu davasını istikbal-i millet için diyemeyiz. O halde? O halde diyeceğiz ki; sakîm bir tarz-ı tedrisin netâyic-i tabîyyesidir. Anıncün burada maksat aramak nafiyledir".²⁶

Musa Carullah'ın neden bu görüşleri ileri sürdüğünü anlamamızı sağlayan bu değerlendirmelerden sonra kanaatimizce temel sebep; Bigi'nin sahip olduğu hassas mizacı, bu mizaçla uyumlu tasavvufî neşvesi ve sorgulayıcı kimliğidir.²⁷ Nitekim tartışmanın diğer tarafı olan Mustafa Sabri de şu satırlarıyla benzer bir tespitte bulunmaktadır:

"İbtidâ sorusını söyleyelim ki; münâzırım, ileride kitabından nakledeceğimiz berâhîn-i mansûsadan ziyade *hissiyatına tebaiyyet sevkiyle* bu fikre zâhip olmuş ve işte gerek farkında olarak ve gerek olmayarak *hep o his ve temayülün tesiri altında berâhîn-i nakliyyeyi mukayese ve muhakeme eylemiştir*. Yani mizacına ve arzusuna muvafık gelen bir nazariyeyi evvelce zihnine yerleştirmiş, sonra delilini aramıştır. Buna *teşehhî ile ictihad* tabir olunur ki; hakikate vüsûl için sâlim bir tarîk değildir".²⁸

Anlaşıldığı kadarıyla Musa Carullah, fani bir hayatın ardından sonsuz bir azabı kabullenememekte; kurtuluşu yalnızca Müslümanlara tahsis etmeyi doğru bulmamaktadır.²⁹ Öteden beri içinde düğümlendiğini belirttiği bu

²⁵ Entelektüel birikime sahip olduğu anlaşılan yazarın görüşleri hakkında bk. Ahmet Kanlıdere, "Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi: Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)", *İslam'ı Uyandırmak*: *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Limit Ofset, 2018), 425, 433-441.

²⁶ Troyskili Ahmed Taceddin, "Ahvâl-i Umûmiyye-i İslamiyye ve İstikbâl-i İslam -3-", *Sırât-ı Müstakîm* 3/74 (21 Kânûn-i Sâni 1325), 348-349. Miladi yayım tarihi, 3 Şubat 1910'dur.

²⁷ Temsil gücü yüksek bir pasaj için bk. Carullah, *İlâhî Adalet*, 352-353.

²⁸ Sabri, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 11. Ayrıca yazar, münâzırının da aralarında bulunduğu birçok mütefekkirin, Avrupa'nın teknolojik üstünlüğünden kaynaklanan bir "hiss-i i'zâm" ile müterakki devletler lehinde bu türden düşüncelere kapıldığını belirterek asıl sebebi geri kalmışlık kompleksine de bağlamaktadır. Bk. *A.g.e.*, 158.

²⁹ Carullah, *İlâhî Adalet*, 275-277.

düşüncelerini çözebilmek için kelâm ve tefsir literatürüne başvursa da aradığı hakikati kendince suffilerin kitaplarında bulabilmiştir.³⁰ Sonuçtaysa; kalbinde kökleşen fikirlerini istifadeye sunmak için³¹ Hüseyiniye Medresesi'ndeki Dinler Tarihi derslerini özellikle gençlere hitap edebilmek için³² uygun bir zemin saymış;³³ makalelerin yayımlanmasıyla beraber de sözü edilen tartışmalar başlamıştır.

Mustafa Sabri'nin reddiye yazmasındaki asıl sebep ise; Bigi'nin selef âlimlerine yönelik tenkit sınırlarını aşır yer yer itham derecesine varan iddialarına karşı başta "ulema-yı kelâmın hukukunu müdafaa"dır.³⁴ Diğer taraftan Sabri, empati kurmak suretiyle Bigi'nin düşüncelerinin insan olmak hasebiyle anlaşılabilir olduğunu da teslim etmektedir. Ancak izlenmesi gereken yolun, hissiyattan soyunup Yüce Yaratıcının beyanlarına göre hareket etmek olduğunu belirterek münâzırına doğru yöntem tercihi önermektedir.³⁵

Tartışmanın ortaya çıkış zemini aydınlatıldıktan sonra cehennem azabının müddeti meselesi dolayısıyla kaleme alınan yakın tarihli literatüre kısaca değinilmesi uygun olacaktır.

Azabın süreliliği ve rahmetin kuşatıcılığı meselesinin Kazan matbuatında gündem oluşturduğu günlerde Musa Carullah'ın "Bana hem can, hem de kuvvet verdiler" diye yâd ettiği³⁶ Rızaeddin Fahreddin'in (1859-1936) art arda üç baskı yapan³⁷ *Rahmet-i İlahiyye Meselesi* adlı risalesi önemli bir çalışmadır. Rızaeddin, bizzat kalem oynatmayı düşünmediği bir mesele karşısında; Bigi'nin bir makalesinin o sıralar başmuharrirliğini yaptığı *Şûrâ*'da yayımlanmasının ardından gelen tepkiler ve hususi talepler üzerine bu risaleyi yazdığını söylemektedir. Mesele hakkında kelâmcıların görüşlerine tabi olmadığını; fakat Carullah'ın savunduğu noktalara da bütünüyle katılmadığını belirtmektedir. Azabın geçiciliği meselesini Bigi'nin izah ettiği çerçevede anlayan kimselerin sahabe döneminden itibaren varlığını ortaya koymak maksadıyla İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Hâdi'l-Ervâh* isimli eserinden ilgili bir bâbı tercüme ederek risalesini oluşturduğunu açıklamaktadır. Sanki biraz da İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914), Bigi'nin konu tercihine yönelik "zamansız ayrıntı"³⁸ sitemine gönderme yaparak tartışmanın o an için yalnızca itikadî çerçevede ele alınsa da kısa sürede bütün Müslümanları ilgilendirecek ictimaî bir mesele haline geleceğini³⁹ düşünmektedir.⁴⁰

³⁰ Carullah, *İlâhî Adalet*, 266-269, 338, 351.

³¹ Carullah, *İlâhî Adalet*, 278, 291.

³² Carullah, *İlâhî Adalet*, 326.

³³ Carullah, *İlâhî Adalet*, 261, 291. Aynı maksatların izi, Bigi'nin Dinler Tarihi öğretimine bakışında da sürülebilir. Bk. *A.g.e.*, 256-261.

³⁴ Sabri, *İlâhî Adalet*, 19, 22-23, 162, 250-251.

³⁵ Sabri, *İlâhî Adalet*, 34-35, 40, 44-46, 241-242.

³⁶ Carullah, *İlâhî Adalet*, 341.

³⁷ Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim: Rızâeddin b. Fahreddin* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 177.

³⁸ Gaspıralı, Musa Carullah'ın bu meseleyi gündeme getirmekle zamanlama hatası yaptığını düşünmekte ve derslerinde Ahmet Midhat Efendi'nin *Tarih-i Edyân*'ını okutmasını önermektedir. Bigi'nin, hocası yerine koyduğu Gaspıralı'nın bu çıkışına oldukça alındığı anlaşılmaktadır. Bk. Carullah, *İlâhî Adalet*, 290, 335-341, 347, 358.

³⁹ Ancak Rızâeddin'in 1914'te yayımladığı *Dinî ve İctimaî Meseleler*'de önemli gördüğü bu konuya eğildiği belirlenmemiştir.

Tartışma etrafında oluşan literatüre bir katkı da Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin açıldığı sıralarda *Nârın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tetkikât* (1341/1925) başlıklı risalesiyle İzmirli İsmail Hakkı'dan (1869-1946) gelmiştir. *Hâdi'l-Ervâh*'ın cehennem azabının müddetiyle ilgili bir bâbının sağlam bir Türkçeye çevirisinden ibaret olan risale; ana kaynakları Takiyyüddin İbn Teymiye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim'e ismen hiç değinmediği gibi müterciminin şahsi görüşlerini de içermemektedir.⁴¹ Her ne kadar açıkça atıfta bulunmasa da kısmen Musa Carullah-Mustafa Sabri tartışmasının etkisiyle yazıldığı söylenebilecek bu risalenin muhtevasında yer alan azabın ilelebet aynen sürmesinin cezalandırma mantığına ve ilahî hikmete ters düşeceği yönündeki tezin;⁴² *Yeni İlm-i Kelâm* serisinin 1924'te neşredilen ikinci kitabında yine *Hâdi'l-Ervâh*'tan alındığı anlaşılan argümanlar eşliğinde "mezheb-i ekall olmakla birlikte râcihliği" İzmirli tarafından açıkça belirtilmiştir.⁴³

İsmail Fenni'nin (1855-1946), muasır bazı ilim adamlarının vahdet-i vücûd telakkisine ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) karşı besledikleri menfi kanaatleri düzeltme maksadı taşıyan *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî* (İstanbul: 1928) adlı eseri, dönem itibarıyla azabın mahiyeti ve süreliğine dair önemli bir metin durumundadır.⁴⁴ Ancak büyük ölçüde tasavvufî bir muhteva taşıyan, nispeten muahhar bu tartışma metninin Bigi-Sabri tartışmasından tamamen bağımsız yazıldığı anlaşılmaktadır. Keza muasır isimlerden Cemal Ögüt'ün (1887-1966) *Bereket ve Rahmeti İlahiyye Bürhanlarına Dair Kırk Hadisi Şerif* (İstanbul 1951) adlı çalışmasının da konumuzla ilgisi yoktur.

Tartışmaya dair kaydedilen ön bilgilerden sonra tarafların delillerine geçilebilir.

Musa Carullah'ın Delil ve Görüşleri

Musa Carullah'ın tartışmaya kaynaklık eden mezkûr çalışmaları, her ne kadar cehennem azabının bütün inanç türlerinden insanlar için geçiciliği ana fikri üzerine kuruluysa da içerik ve iddialar yönünden muhtelif ilim dalları açısından tetkike konu edilebilir. Zira Bigi buradaki kanaatlerini âyet ve hadislere; Kuşeyrî (ö. 465/1072), İbnü'l-Arabî, Mevlâna (ö. 672/1273) gibi

⁴⁰ Rızâeddin Fahreddin, *Rahmet-i İlahiyye Meselesi* (Orenburg: Vakit Gazetesi Matbaası, 1910), 3-4, 15-16. Rızâeddin'in bu risalesi, bölgeden tenkit aldığı gibi (bk. Özalp, *Rızâeddin b. Fahreddin*, 178) Mustafa Sabri'nin de aynı istikamette kısa bir değerlendirmesine konu olmuştur. Bk. Sabri, *İlahî Adalet*, 166.

⁴¹ Veysel Kaya, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 531-532, 535.

⁴² Ali Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/532.

⁴³ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm: İkinci Kitap* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1343), 197-200. Buna karşılık İzmirli'nin 1923'te yayımlanan başka bir çalışmasında ise "Cennet ile cehennem ve bunların ehli için fani olmak söz konusu değildir. Çünkü iman, ebedi olmak üzere vacip, küfür ise ebedi olmak üzere haramdır. Bundan dolayı, cezalarının da sürekli olması iktiza eder" şeklindeki cümleleri dikkat çekicidir. Bk. İsmail Hakkı İzmirli, *Anglikan Kilisesine Cevap (el-Cevâbü's-Sedîd fî Beyâni Dîni't-Tevhîd)*, sad. Fahri Unan (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 47-48.

⁴⁴ Bk. İsmail Fenni [Ertuğrul], *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî* ([İstanbul]: Orhaniye Matbaası, 1928), 3-4, 142-151.

mutasavvıfların görüşlerine⁴⁵ ve kendi aklı çıkarımlarına dayandırmaya çalışmış; en sık kullandığı delil ise âyetler olmuştur.

Musa Carullah, kitabının baş taraflarında meselenin müzakeresi için bir ulema meclisi toplanıp davet edilmesi durumunda görüşünü ispatlamak için âyetlere ilaveten "... sünen kitaplarından da birçok hadis getiririm inşallah"⁴⁶ demesine; yine son sayfalara doğru, vardığı kanaatleri ispat için elinde "sahih hadislerden birçok delilinin varlığını"⁴⁷ söylemesine rağmen eserinde "cüz'î bir maslahat mülahazasıyla"⁴⁸ ana delil niteliğinde yalnızca iki rivayet kaydetmiştir. Üstelik şahsi yorumlar eşliğinde işlenen bu hadisler, Bigi'nin genel yazım üslubundan⁴⁹ olsa gerek, âyetlerden oluşan ve "burhan" adı verilen delillerin arasına düzensiz bir şekilde alınmıştır. Benzer şekilde, Bigi'nin ilerleyen satırlarda azap ayetlerinin hakikatini açıklayacağı sırada kendi fikrini destekleyen sahabe ve tabiûn kavillerini zikredeceğini belirtmesine⁵⁰ rağmen herhangi bir rivayet kullanımı belirlenmemiştir. Bigi'nin delil olarak kullandığı rivayetler ve bunlar üzerine getirdiği yorumlar özetle şöyledir:

1. Rasûlullah (s.a.v.), huzuruna getirilen Hevâzinli esirler arasındaki bir kadının başkalarına ait bebekleri emzirdiğini görünce ahabına "*Sizce şu kadın çocuğunu ateşe atar mı?*" diye sormuş; "gücü yettiğince atmamaya çalışacağı" cevabını alması üzerine "*Yemin olsun ki; Allah kendi kullarına, şu annenin çocuğuna (duyduğundan) daha merhametlidir*" şeklinde karşılık vermiştir.⁵¹

Bigi, tercümenin ardından -muhtemelen kendi görüşüne katılmayan- imamları (molla) muhatap alarak delaletleri şerh çalışmalarına bakma ihtiyacı hissettirmeyecek derecede açık böyle nice rivayetin başta *Sahîh-i Buharî* olmak üzere hadis kitaplarında yer aldığını söylemektedir. "Acaba bu hadiste görüşümüze aykırı bir şeyler var mıdır?" diye şerh ve haşiyelere müracaat edince; "Bu hadiste, esir kadınlara bakma cevazı vardır" türünde son derece önemsiz saydığı istidlaller karşısında tepki göstermektedir. Neticedeyse; bu gibi rivayetlerin bazı yersiz delaletlerine dayanılarak umumi rahmetin Müslümanlara tahsis edildiği kanaatine ulaşmaktadır.⁵²

2. "... Sonra Allah şöyle buyurur: "*Melekler, peygamberler ve mü'minler şefaatte bulundu. Cehennemde (kalbinde) zerre miktarı hayır (iman) bulunan hiç kimse kalmadı. Ve geriye merhametlilerin en merhametlisi (Yüce Allah) kaldı*..."⁵³

⁴⁵ Bigi'nin mezkûr mutasavvıfların eserlerine yönelik serüveni için bk. Carullah, *İlâhî Adalet*, 267-269.

⁴⁶ Carullah, *İlâhî Adalet*, 271.

⁴⁷ Carullah, *İlâhî Adalet*, 334-335.

⁴⁸ Carullah, *İlâhî Adalet*, 307.

⁴⁹ Bigi'nin genel üslup özellikleri için bk. Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958), 35-36; Kanlıdere, "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", 229; a.mlf., *Musa Cârullah*, 50.

⁵⁰ Carullah, *İlâhî Adalet*, 326 vd.

⁵¹ Buharî, "Edeb", 18; Müslim, "Tevbe", 22.

⁵² Carullah, *İlâhî Adalet*, 307-308.

⁵³ Bigi'nin kaydettiğinin aksine zerre miktarı imana sahip hiç kimsenin cehennemde kalmadığını söyleyen Cenâb-ı Hakk değil şefaatte bulunanlardır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/394-396. Ayrıca metni krş. Buharî, "Tevhîd", 24; Müslim, "İman", 302.

Sahabî râvi ve eser adı belirtilmeyen bu rivayetin mevcut metnine bakılırsa; Ebû Saîd el-Hudrî kaynaklı uzun bir *Müsned* rivayetinin sonundan taktî' edildiği anlaşılmaktadır. Bigi, altı çizili cümleden hareketle insanların ve meleklerin şefaathleriyle kalbinde zerre miktarı iman bulunan herkesin azaptan kurtulup cennete gireceğini düşünmekte; cehennemde hiçbir mü'min kalmadığına göre o halde sonsuz merhamet sahibi Allah'ın şefaatiyle kurtulacakların kimler olduğunu sorarak görüşünün doğruluğunu ima etmektedir.⁵⁴

Eserin ilerleyen sayfalarına gelince iddia ettiği üç temel görüşün sahabe ve selef-i salihîn dönemlerinden itibaren taraftarları olduğunun artık Rusya Müslümanları arasında da anlaşılmaya başladığını belirten Bigi; bu kadimlik durumunu göstermek için Taberî'nin (ö. 310/923) o sıralar Kahire'de neşredilen bir *Câmi'ul-Beyân* baskısını kaynak vererek iki kavil nakletmiştir.

1. "Cehennem, iki (ahiret) yurdundan daha çabuk mamur ve daha çabuk harap (olacak) olanıdır".⁵⁵

Musa Carullah, tabiûn neslinin büyük müçtehitlerinden sayıp dört mezhep imamından daha üstün gördüğü Âmir eş-Şa'bî'nin (ö. 104/722) bu sözünün, inanç sahasında Eş'arîlerle Maturidîlerin görüşlerinden daha sağlam bir delil kabul edilebileceğini savunmuştur. Tevile gerek kalmaksızın son derece açık olan bu kavlin, kendi görüşünden bile çok daha geniş olduğunu belirten Bigi; necât-ı umumi inancı Kur'ân'a aykırı olsaydı, Şa'bî'nin böyle bir görüşe sahip olamayacağı kanaati taşımaktadır.⁵⁶

2. "Yemin olsun ki; bir vakit gelir, cehennemin kapıları açılır da içinde kimse kalmaz".⁵⁷

Musa Carullah, Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/653) bu kavlinin bile tek başına kendi tezini haklı çıkarmaya yeteceğini belirterek onu kendi burhanları arasına almaktadır. Kelâmcıların görüşleriyle hareket edildiği takdirde mezkûr kavli dolayısıyla İbn Mes'ûd'un imanî durumunun ne olacağını soran Bigi; "İbn Mes'ûd böyle bir şey demez" diyerek bu sözün yalanlanamayacağını söylemektedir.⁵⁸

Ele alınan kaviller için *Câmi'ul-Beyân*'ın aynı sayfası referans gösterilmiştir. Bununla birlikte ilerleyen sayfalar takip edildiği takdirde Taberî'nin ilgili kavillerden hareketle Bigi'nin anladığı şekilde bir "necat-ı umumi" görüşünü kabul etmediğinin altını çizmemiz gerekir.

Bigi'nin tezini savunmak için burhan olarak kullandığı rivayetlerle bunları üzerine bina ettiği yorumlar bu minvaldedir. İlgili satırlarda vurgulu bir çeviri

⁵⁴ Carullah, *İlâhî Adalet*, 309.

⁵⁵ Orijinal metni "جهنم أسرع الدارين عمراً وأسرعهما خراباً" şeklinde olup temel hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Hûd sûresinin 104-107. âyetlerinin tefsiri sırasında kaydedilmiştir. Bk. Taberî, *Câmi'ul-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 15/484.

⁵⁶ Carullah, *İlâhî Adalet*, 323-324.

⁵⁷ Türkçeye kısmen alıntılanarak çevrilen bu kavlin tam metni şöyledir: "لَيَأْتِينَ عَلَى جَهَنَّمَ زَمَانٌ تَخْفَقُ" "أبوابها، ليس فيها أحد، وذلك بعد ما يلبثون فيها أحقاباً". Bk. Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, 15/484. Ayrıca Abdullah b. Amr'a nispet edilen benzer bir metin için bk. Bezzâr, *el-Müsned - el-Bahrü'z-Zehhâr*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân vd. (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1998-2009), 6/442.

⁵⁸ Carullah, *İlâhî Adalet*, 324-326.

dili tercihinin ve râvilerin fezâil cihetini öne çıkarma gayretinin göze çarptığını söyleyerek münâzırının delil ve görüşlerine geçebiliriz.

Mustafa Sabri'nin Delil ve Görüşleri

Musa Carullah'ın itikadî konularda eser kaleme alırken kelâm kitapları yerine “doğrudan âyet ve hadislere müracaat ederek onları ihya etme”⁵⁹ prensibine karşılık; Mustafa Sabri'nin ilgili kavil veya kitaplar yerine “... Musa Efendi'nin sözlerini yığın yığın âyât ve ehâdîs ile biraz da akıl ve mantıkla karşıladık”⁶⁰ sözü, tartışma metinlerimizin telif yöntemleri ve ait oldukları düşünsel bağlamları hakkında ipucu vermektedir. Amacının yalnızca hakikatin ortaya çıkması olduğunu belirten Sabri; daha sağlıklı bir zeminde değerlendirme yapmak için meselenin “ilahî rahmet” ve “ilahî azap” hakkında bilgi veren hadisler şeklinde iki uçlu ele alınması gerektiğini düşünmektedir. Bu maksatla Bigî'nin rahmetin genişliği hakkında kullandığı iki hadise ilaveten kaynak adı vererek metinleriyle birlikte üç rivayet daha kaydetmiştir:

1. “Allah (Teâlâ), rahmeti yüz parçaya taksim etmiş; doksan dokuz parçasını kendi katında alıkoymuş, yalnızca bir parçasını ise yeryüzüne indirmiştir. İşte bu bir parça rahmet sayesinde (canlı) mahlûkat birbirlerine merhamet gösterir. Öyle ki; hayvanlar bile yavrusunu emzirirken onlara zarar vermekten çekinerek ayaklarını kaldırır”.⁶¹

2. “Allah (Teâlâ)'nın yüz (parça) rahmeti vardır. (Bu rahmetin) bir (parçası) ile (canlı) mahlukât birbirlerine merhamet gösterir. Doksan dokuz (parçası) ise kıyamet günü içindir”.⁶²

3. “Kâfir, Allah katındaki rahmetin (genişliğini) bilseydi hiç kimse cennetten ümidini kesmezdi”.⁶³

Mustafa Sabri, ihmal edildiğini düşündüğü “ilahî azap” başlığında ise aşağıdaki dokuz rivayete yer vermiştir:

4. “İbrahim (a.s), babasını (kötü bir halde) bulunca ‘Ey Rabbim! Diriliş gününde beni utandırıp mahzun etmeyeceğine dair bana söz vermiştin’ der. Bunun üzerine Allah (Teâlâ), ‘Gerçek şu ki; ben, cenneti kâfirlere haram kıldım’ buyurur”.⁶⁴

5. Kıyamet günü şefaatin anlatıldığı uzun bir *Sahîh-i Buharî* rivayetinde üç dört kez gerçekleşen şefaate cehennemden çıkarılan günahkârlar açıklandıktan sonra Rasûlullah'ın diliyle “Ben de, ‘Ey Rabbim! Cehennemde ancak Kur’ân’ın hapsettiği, sonsuza dek (orada) kalmaları vacip olan kişiler kaldı’ derim” cümlesi söylenmiştir.⁶⁵

⁵⁹ Carullah, *İlâhî Adalet*, 305.

⁶⁰ Sabri, *İlâhî Adalet*, 75.

⁶¹ Buharî, “Edeb”, 19; Müslim, “Tevbe”, 17.

⁶² Müslim, “Tevbe”, 20.

⁶³ Tirmizî, “De’avât”, 100. İleride de belirtileceği üzere, kaynak gösterilen bu rivayette kasten taktî yapılmıştır. Ayrıca bk. Buharî, “Rikâk”, 19; Müslim, “Tevbe”, 23.

⁶⁴ Buharî, “Tefsîr (Şu’arâ)”, 25. Ayrıca bk. “Enbiyâ”, 11. Kaydedilenin aksine rivayet Enes değil Ebû Hüreyre tarikiyle gelmektedir.

⁶⁵ Buharî, “Tevhîd”, 19. Bk. “Tefsîr (Bakara)”, 2; “Rikâk”, 51; “Tevhîd”, 24; ; Müslim, “İman”, 322.

Sabri, ilgili rivayetin “يا رب ما بقي في النار إلا من حسبه القرآن ووجب عليه الخلود” şeklindeki metninin altı çizili ifadesini, “Kur’ân’ın cehennemden çıkışlarını sarih ifadelerle engellediği kimseler” şeklinde açıklamıştır.⁶⁶

6. Üç çeşit günahın var olduğu anlatılan bir rivayette; bağışlanmayan günahın şirk, bağışlanabilecek günahın Allah’la kullar arasındaki filler, işleyenin yanına bırakılmayacak günahınsa insanlara zulmetmek olduğu bildirilmiştir.⁶⁷

7. Önceki rivayetteki günah yerine zulmün de üç türlü olduğunun aynı anlatım formuyla anlatıldığı bir rivayette bağışlanmayacak zulüm türünün şirk olduğu belirtilmiştir.⁶⁸

8. *Müsned* ve *Sahîh*’te tahrîc edilen bir Enes b. Mâlik rivayetinden alınan metne göre; “Kim hiçbir şeyi ortak koşmaksızın Allah’a kavuşursa cennete girer. Kim de müşrik olarak ölürse cehenneme (nâr) girer ve ebediyyen orada kalır” buyrulmuştur.⁶⁹

9. “Cehennem halkına, ‘Sizler ateşte dünyadaki çakıl taşlarının sayısını (bulan bir süre) kalacaksınız’ denilseydi o (sözle) sevinirlerdi. Cennet halkına da ‘Sizler cennette dünyadaki çakıl taşları sayısınca kalacaksınız’ denilseydi o (sözden) kederlenirlerdi. Fakat hepsi için ebedi (bir hayat) takdir edilmiştir”.⁷⁰

10. İnsanların cennet veya cehennemdeki makamlarına yerleşmelerinin ardından aralarından bir münâdi, “Ey Cennet halkı! ‘(Sizlere) sonsuzluk (hulûd) var, ölüm yok’; ‘Ve ey Cehennem halkı! (Sizlere de) sonsuzluk var, ölüm yok’ diye seslenir”.⁷¹

11. Cehennemde bulunan küfür ehli ile günahkâr Müslümanların durumunun anlatıldığı bir rivayette; kâfirlerin, “Siz Müslüman değil miydiniz?” şeklindeki sorusuna Müslümanlar “Evet” diye karşılık verirler. Devamla “Öyleyse Müslümanlığınız size ne fayda sağladı? Zira sizler de ateşte bizimle beraber oldunuz” istifhamına karşılık ise işledikleri bazı günahlar yüzünden bu akıbete uğradıklarını söylerler. Bu muhavere üzerine Cenâb-ı Hakk, kible ehlinin cehennemden çıkarılmasını emreder.⁷²

⁶⁶ Sabri, *İlâhî Adalet*, 151.

⁶⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Türâsî’l-‘Arabî, 1405/1985), 6/252.

⁶⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr, 1419/1999), 3/579; Bezzâr, *el-Müsned*, 13/115.

⁶⁹ Belirtilen kaynaklarda Enes’e nispet edilen metnin sadece ilk cümlesi tespit edilmiştir. Bk. Buharî, “İlim”, 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/55; 21/184. Buna karşılık rivayet, Abdullah b. Amr ve Câbir b. Abdullah’tan lafız farklılıkları içerse de bütün haliyle tespit edilebilmektedir. Bk. Müslim, “İman”, 152; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/155-156; 22/372; 23/59, 261. Ancak altı çizili çeviri cümlesinin karşılığı olan “وخلد فيها” ifadesi belirlenememiştir.

⁷⁰ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, 10/179. Nâsirüddîn Elbânî bu rivayet için mevzû hükmünü vermiştir.

⁷¹ Kaydedilen metinde telif yapıldığı anlaşılmaktadır. Krş. Buharî, “Tefsîr (Meryem)”, 18; “Rikâk”, 51. Ayrıca bk. “Rikâk”, 50; Müslim, “Cennet”, 43.

⁷² İbn Ebû Âsım, *Kitabü’s-Sünne*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 1400), 405; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411/1990), 2/265. Rivayette anlatılan durumun, Hicr sûresinin 15. âyetini tefsir ettiği kaydedilmiştir.

12. Önceki rivayetle benzer muhtevaya sahiptir. Muaz b. Cebel tarikiyle geçen bir rivayetin sonunda anlatıldığına göre; Allah Teâlâ, cehennemde bulunan tevhit ehlini oradan çıkarmayı murat edince diğer dinlere mensup kimselerin kalbine bir fikir düşürür. Bu kişiler şöyle derler:

"Vaktiyle bizler ve sizler hep birlikte dünyada idik. Sizler iman ettiniz, bizler inkâr ettik. Sizler doğruladınız, bizler yalanladık. Sizler ikrar ettiniz, bizler reddettik. (Peki) bu (tercihleriniz şimdi) size ne kazandırdı? Bugün hem sizler hem bizler hep birlikte ateşteyiz. Bize azap edildiği gibi size de azap ediliyor. Bizler (bu hal üzere) ebediyete mahkûm edildiğimiz gibi sizler de mahkûm edildiniz". Gazab-ı ilahîyi çeken bu sataşma üzerine tevhit ehli ateşten çıkarılır".⁷³

İlahî rahmet ve azaba dair Mustafa Sabri'nin kaydettiği merfû rivayetlerin çeviri ve tahriri özetle kaydedilmiştir. Kaynağı belirlenemeyen sonuncu rivayet sayılmazsa diğerlerinin aynı metinle, çoğunlukla ise lafız farklılıklarıyla ya da taktî, telfik, idrâc gibi işlemlerle alıntulandığı görülmüştür.

Mustafa Sabri, rahmet ve azaba ilişkin örnek nakilleri sıraladıktan sonra meseleye rivayet bütünlüğü açısından yaklaşmaya çalışmakta ve Bigi'nin rivayete dayalı delillerinin değerlendirmesine geçmektedir. Ona göre rahmet ve azap hakkında kaydedilen rivayet gruplarını ölçüp tartarak karşılaştıran bir okur, kâfirlere yönelik azap rivayetlerindeki açıklığı, rahmet vurgulu rivayetlerde göremeyecektir. Bigi'nin iddia ettiği haliyle inançsız kimselerin azaptan kurtulup bir gün rahmete kavuşacakları ihtimalini taşıyan en açık ifade, kendisinin yukarıda kaydettiği *Sünen-i Tirmizî* rivayeti olsa da rivayetin iki cümleden oluştuğu unutulmamalıdır.

"Mü'min, Allah katındaki cezanın (ukubet) (dehşet ve azametini) bilseydi hiç kimse cennet (ümidi) beslemezdi.

Kâfir, Allah katındaki rahmetin (genişliğini) bilseydi hiç kimse cennetten ümidini kesmezdi".⁷⁴

Rivayet, ikili yapısıyla birlikte ele alındığı takdirde, ilahî meşietin cilveleri bir tarafa, Allah'ın rahmetiyle azabının aslında ne denli geniş ve büyük olduğunu anlatmakta; havf-recâ arası bir denge kurmaktadır. Birinci cümledeki azap gerçeği açık seçik olmakla birlikte mü'minler için cennet ümidi var ve muhakkaktır. İkinci cümledeki rahmet olgusu da sarih; ancak bu durum, cennet ümidinin kâfirler için kapalılığına engel değildir. Öyleyse hadisin, içerdiği mübalağa üslubuna uygun şekilde ikinci cümleye şöyle bir anlam verilmelidir:

"İlahî rahmetin ne derece geniş olduğu bilinseydi, cennet ümidi taşımaması gereken kâfirler bile o rahmetten ümitlerini kesmezdi."

Şu halde ilgili hadis; bir ucunda "ukubet-i ilahiyye", diğerindeyse "rahmet-i ilahiyye"nin eşit mübalağa üslubuyla anlatıldığı iki uçlu bir yapı arz etmektedir. Rahmet tarafının kuvvet ve delalet derecesi neyse diğerininki de o nispettedir. İlahî meşiet ise, bu ikisi arasındaki çatışmayı engellemektedir. Mustafa Sabri, Bigi'nin kendi delilleri arasında zikretmese de onun iddiasına en elverişli delilin de belirtilen gerekçelerle kullanılamayacağını belirterek neticede münâzırının

⁷³ Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin eserleri kaynak gösterilmesine rağmen kaydedilen metinlerle temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir.

⁷⁴ Tirmizî, "De'avât", 100.

hadislerden yana delil kıtlığı (kaht-ı edille) çektiğini söylemiştir.⁷⁵ Yine Sabri'ye göre; inzâr içerikli uzun rivayetler bir tarafa, “*Ey İbrahim! Ben cenneti kâfirlere haram kıldım*” hadisindeki⁷⁶ sarahat derecesinde “Kâfirler de bir gün cehennemden çıkacaktır” şeklinde sarih ve kati bir rahmet hadisi yoktur.⁷⁷

Reddiyesinin devamında Bigi'nin burhan olarak kullandığı hadislerin değerlendirmesine geçen Mustafa Sabri Efendi; Hevâzinli annenin anlatıldığı rivayetin tahsis ve tevil edilmesi gerektiğini savunur. Zira mutlak anlamda böylesi bir anne örneği üzerinden, yani rivayetin zahirinden gidilecek olursa, o takdirde hiç kimsenin cehennemde bir saat yanma şöyle dursun dünyada bile burnunun kanamaması gerekir. Dolayısıyla yöneltilen bu itirazla birinci delil, münazara kurallarından “nakz-ı icmal” ile en başından çürütülmüş olur.⁷⁸

Melek, peygamber ve bazı mü'minlerin şefaatiyle kalbinde zerre miktarı iman bulunan hiç kimsenin cehennemde kalmayacağını bildiren rivayetin sonundaki “*Ve geriye merhametlilerin en merhametlisi (Yüce Allah) kaldı*”⁷⁹ cümlesine dayanarak Bigi, en son gerçekleşecek Allah'a ait şefaate kurtulacakların gayr-i müslimler olduğu kanaatine ulaşmıştı. Mustafa Sabri'ye göre; karşı taraftaki açık rivayetler dolayısıyla bu cümle de iman sahiplerine hamledilmelidir. Zira ilgili cümlenin, “Kâfirler cehennemden çıkmaz” anlamı taşıyan ayet ve hadislere nispetle mücmel oluşu dolayısıyla kendisinin yaptığı tevcih daha uygundur. Bigi'nin iddia ettiğinin aksine; rivayetlerin ehil ilim adamlarınca benzer şekilde tefsir ve tevil edilmeleri keyfi olmayıp nass bütünlüğünün bir sonucudur.

Devamla Sabri, son rivayete çok benzeyip sarahati dolayısıyla onun bir nevi tefsiri sayılmaya müsait şu hadisi kaydetmiştir:

“... Sonra (üçüncü kez) Rabbime döner (ve bana öğretilmiş hamdlerle ona hamd ederek secdeye kapanırım). Bana hitaben, ‘*Ey Muhammed! Başını kaldır! (Konuş; sözlerin dinlenecektir. İste; dileğin yerine getirilecektir. Şefaatte bulun; şefaatin kabul edilecektir)*’ denilir. (Daha öncekilerde olduğu gibi), ‘*Rabbim! Ümmetimi, ümmetimi (isterim)*’ diye şefaatte bulunurum. Bunun üzerine, ‘*Git! Kalbinde hardal tanesinden (bile) daha küçük iman bulunan kimseleri ateşten çıkar*’ buyrulur...⁸⁰

Bunu yapıp döndüğümde, yine bana öğretilmiş hamdlerle dördüncü kez Rabbime hamd ederek secdeye kapanırım. (Yine) bana hitaben, ‘*Ey Muhammed! Başını kaldır! Konuş; sözlerin dinlenecektir. İste; dileğin yerine getirilecektir. Şefaatte bulun; şefaatin kabul edilecektir*’ denilir.

Ben de, ‘*Rabbim! Bana izin ver de, ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ diyen kimselere (de şefaatte bulunayım)*’ diye niyaz ederim.

⁷⁵ Sabri, *İlâhî Adalet*, 154-155.

⁷⁶ Buhârî, “Tefsîr (Şu‘arâ)”, 25. Mustafa Sabri, bu rivayet dolayısıyla düştüğü dipnotta rivayetin Mâide 5/72 ve A‘râf 7/50 gibi âyetlerle teyit edilmesi dolayısıyla “mütevâtîrül-ma‘nâ” olduğunu düşünmektedir.

⁷⁷ Sabri, *İlâhî Adalet*, 155.

⁷⁸ Sabri, *İlâhî Adalet*, 155-156.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/394-396.

⁸⁰ Bu cümleden itibaren -rivayetteki ara anlatım dolayısıyla olsa gerek- metin ve çeviride kısa bir atlama vardır.

Allah (Teâlâ) ise, 'Bu sana ait (bir mesele) değildir. İzzetim, kibriyâm ve azametim adına; 'Allah'tan başka ilah yoktur' diyen (kimseleri) oradan ben çıkaracağım' buyurur".⁸¹

Mustafa Sabri'ye göre; Bigi'nin yönelttiği "Geriye (şefaathçi olarak) merhametlilerin en merhametlisi kaldı' cümlesinin manası öyleyse nedir?" sorusunun cevabı, çevrilen metinde mevcuttur. Zira hadisin ifadesine göre; Hz. Peygamber (s.a.v.), ilk üç yalvarışıyla kalbinde hardal tanesinden daha küçük miktarda imanı olanları şefaathle azaptan çıkarmaya muvaffak olacak; ancak kelime-i tevhidi söyleyenlerin çıkarılmasını Cenâb-ı Hakk kendi zâtına tahsis edecektir.⁸² Dolayısıyla bu rivayette Bigi'nin öngördüğü şekliyle bütün inanç gruplarının azaptan kurtulacağı yönünde bir genelleme doğrulanmamaktadır.

Farazi bir tartışmada tarafların leh ve aleyhte kullanabilecekleri rivayetleri örneklendiren ve münâzırının kaydettiği rivayetlerin onun görüşünü desteklemediğini düşünen Mustafa Sabri, meseleyi rivayet bütünlüğü çerçevesinde ele almaya devam etmiştir. Ona göre; tevatür ve sübût şartları bakımından bütün hadislerin ayetler gibi kati olmadıkları hususu daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple yakînî bilgi gerektiren bir meselede rastgele seçilen birkaç hadisle dava ispatına kalkışılmamalıdır. Kaldı ki; cehennemden kimlerin çıkamayacağı mevzusunda en net bilgiler ayetlerde geçtiği için, ilgili hadislerin çoğu tartışmanın kilit noktasını -daha önce sözü edilen- "Kur'ân'ın hapsettiği kimseler müstesna" ifadesi gereğince yine Kur'ân âyetlerine havale etmektedir.⁸³ Mustafa Sabri'nin makalemizde konu edildiği üzere hadisleri ele aldığı sırada meselenin esasını Kur'ân üzerine kurması dikkate değer bir ayrıntıdır.

Benzer şekilde, Sabri'ye göre bir mesele hakkında katiyet ve yakîn elde edilebilmesi için ilgili hadislerin "mütevâtirü'l-ma'nâ" olması şarttır. Küçük lafız farklılıklarıyla aktarılan şefaath ve rahmet hadislerinin muhassalası (/ortak payda) ve manevi mütevâtir seviyesindeki özü, "Bütün muvahhidinin bilâhare cehennemden çıkarılması" olup "katiyete iktiran eden vasat budur".

Bu vasatın iki ucunda;

1. "Mü'minlerin cehenneme hiç girmemeleri",
2. "Kâfirlerin en nihayetinde ilahî rahmetten istifade etmeleri" şeklinde iki ihtimal daha söz konusudur.

Her iki ihtimali de destekler görünen münferit rivayetler mevcuttur. Ancak bu ihtimaller, yukarıdaki vasat sınırının dışında kalmaları; dahası karşılardaki kuvvetli ve sarîh nasslarla müteâriz olmaları dolayısıyla haber-i vâhid derecesinde kalıp kabule şayan değerlendirmeler arasında görülmemiştir.

⁸¹ Buhârî, "Tevhîd", 36; Müslim, "İman", 326.

⁸² Sabri, *İlâhî Adalet*, 156-157. Mustafa Sabri, Bigi'ye yönelik tenkitlerini başlıca kaynaklarından saydığı İbnü'l-Arabî'nin konuya dair bazı görüşlerini ıskaladığı iddiasıyla sürdürmekte; bu vesileyle İbnü'l-Arabî'nin, azaptan Allah'ın şefaathıyla en son çıkarılacak kimseleri "şer'î iman taşımadıkları halde akf delillerle Allah'ın birliğine inananlara" yordugunu kaydetmektedir. Bk. *A.g.e.*, 157-159.

⁸³ Sabri, *İlâhî Adalet*, 159.

Söz gelimi, “Daha önce ne işlemiş/neye inanmış olursa olsun, ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ diyen kimse cennete girer” kalıbıyla⁸⁴ gelen çok sayıdaki rivayetten biri olan “*Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun rasûlü olduğuna*” tanıklık eden kimseye Allah, cehennemî (nâr) haram kılar” hadisi,⁸⁵ belirtilen vasat sınırının dışında kalmaktadır. Zira bu rivayet, bazı günahkâr (usât) mü’minlerin geçici süreliğine cehennemde kalacaklarını bildiren rivayetlere denk gelemediği için “mü’minlerin asla cehenneme girmeyeceği” tarzında bir görüş için delil sayılmamıştır. Üstelik bu haliyle rivayet, Bigi’nin gayr-i Müslimler lehine kullandığı rivayetlerden daha sarîh olmasına rağmen sonuç yine aynıdır. Dolayısıyla kelâm âlimlerinin cennet ve cehennem konularında Müslümanlar lehine hissî davrandıkları yönündeki mütalaalar da gerçeği yansıtmamaktadır.⁸⁶

Tartışma etrafında hadislerle ilgili değerlendirmelerini noktlayan Mustafa Sabri; “... münâzırımın ekâbir-i İslam’dan bir iki zâta müsned olmak üzere sübûtu meşkûk, delaleti meşkûk birer fıkra ile istidlal etmesi vardır ki...” ifadelerine yer vererek Musa Carullah’ın kullandığı kavillerin tahliline geçmektedir. Bu arada Bigi’nin koyduğu “Allah ve Rasûlü’nün sözlerine karşı kimsenin sözü hüccet sayılamaz” prensibini bizatihi çiğnemesini de tenkit etmektedir.

1. Mustafa Sabri’ye göre; Şa’bî’nin, “Cehennem, iki (ahiret) yurdundan daha çabuk mamur ve daha çabuk harap (olacak) olanıdır” sözü, hem rivayet hem dirayet bakımından “müşevveş”tir. Zira “Cehennemin cennete kıyasla daha hızlı harap olması ne demektir?”, “Öyleyse cennet daha mı yavaş harap olacaktır?” gibi sorgulamalarla bile bu işkâl görülebilir.⁸⁷

2. Cehennem kapılarının bir gün açılıp içinde kimsenin kalmayacağına yönelik kavle gelince; Sabri’ye göre merfû rivayetlerin bile sübût bakımından muhtelif dereceleri bulunabiliyorsa böyle bir sözün İbn Mes’ûd’a isnadı da şüphe götürür. Şayet İbn Mes’ûd söylediye bile bu söz, gayr-i müslimlerin cehennemde ebediyetleriyle ilgili açık ayet ve hadisler karşısında –yukarıda belirttiği şekliyle– “usât-ı mü’minîne mahsus olan tabaka-i cehenneme” hamledilmelidir.

Söz konusu kavli esas alarak kelâm âlimlerine ve literatürüne ağır sözlerle yüklenen Bigi’yi sert bir dille eleştiren Mustafa Sabri, münâzırına hitaben bazı sorular yöneltmektedir:

“İbn Mes’ûd’un kavilleri, kesin bilgi içeren şer’î delillerden hangisidir, ayet mi, hadis mi, icma mı?”, “İbn Mes’ûd’un kavlinin sübût derecesi, reddiyedeki âyetlerle aynı mıdır?”, “Kâfirlerin cehennemde ebediyen kalmayacaklarına yönelik bu kavildeki delalet, tam aksini bildiren ayetlerin delaleti kadar sarîh midir?”, “Bu kavil de âyetler gibi tevatüren aktarılmış mıdır?”.

⁸⁴ Mustafa Sabri’nin “من قال لا إله إلا الله دخل الجنة وإن أصابه ما أصاب قبل ذلك” ifadelerine yer verdiği bu satırlarda herhangi bir rivayet kaydetmediği; bilakis altı çizili ibareyle belli günahları işlese de kelime-i tevhidi söyleyen kimselerin cennete gireceğini bildiren çok sayıdaki rivayetin muhteva özetini yaptığı anlaşılmaktadır.

⁸⁵ Müslim, “İman”, 47; Tirmizî, “İman”, 17.

⁸⁶ Sabri, *İlâhî Adalet*, 159-160.

⁸⁷ Sabri, *İlâhî Adalet*, 161.

Satırlarına İbn Mes'ûd'un şâzz kıraatlerinin bile Kur'ân'dan sayılmadığı hususunu Zümer sûresinin 53. âyetiyle örnekleyerek devam eden Mustafa Sabri; ilgili kavle karşılık –kendisinin daha önce kaydettiği- “Cehennem halkına, ‘Sizler ateşte dünyadaki çakıl taşlarının sayısını (bulan bir süre) kalacaksınız’ denilseydi o (sözle) sevinirlerdi... Fakat hepsi için ebedi (bir hayat) takdir edilmiştir” rivayetinin sahabî ravisinin de İbn Mes'ûd olduğunu belirtir. Sabri'ye göre; bu rivayetin aktarıcısı olan İbn Mes'ûd, kâfirlerin zamanla azaptan kurtulacağına dair bir sözü söylemez; faraza söylese bile kendi kavli değil, merfû rivayeti tercih edilir.⁸⁸

Mustafa Sabri'nin reddiyede Bigi'nin âyetlerden belirlediği delilleri ele alırken kısaca değindiği hadisler de mevcuttur. Örneğin Bigi, *Sünen-i Nesâf*'deki bir hadisi şahsi görüşünü destekler bir tarzda sadece ilk kısmıyla kaydetmesi dolayısıyla “ihtilâs-ı hadis”le tenkit edilmekte; hatalı yorumlara düşülmemesi için rivayetin tam metni zikredilmektedir.⁸⁹ Yine Bigi'nin burhanlarından olan “... *Rahmetim ise her şeyi kaplamıştır*” âyetinin⁹⁰ yorumlanması sırasında değinilen “*Rahmetim gazabımı geçmiştir*” hadisi⁹¹ ve benzeri rivayetler de rahmetin genişliğini tahsis eden sarîh âyetler eşliğinde ele alınmalıdır.⁹²

Mustafa Sabri, Musa Carullah'ın görüşlerini dayandırdığı rivayetlere yönelik değerlendirmelerinin peşi sıra onun başlıca tarihî referansları saydığı İbn Kayyim el-Cevziyye ile İbnü'l-Arabî hakkında birer bahis açmıştır. Bilgi kaynaklarının çeşitliliği yönünden Cedidcilik hareketinin izleri görülen bu eklektik tercihlerin⁹³ fikrî arka planı bir tarafa, Sabri'nin yukarıdaki isimlere rivayetler üzerinden yönelttiği tenkitlerin de kaydedilmesi isabetli olacaktır.

Mustafa Sabri ilk olarak; İbn Kayyim'in görüşlerini ispatlamak maksadıyla delil olarak ileri sürdüğü “لو لبث أهل النار في النار عدد رمل عاليج لكان لهم يوم يخرجون فيه” kavli⁹⁴ üzerinde durmaktadır. Hz. Ömer'e (r.a) nispet edilen bu kavlin, mukabilindeki âyet ve hadisler karşısında duramayacağını söylemekte; sübûtunun kabulü durumunda ise rivayete hatalı bir anlam verildiğini düşünmektedir. Sabri'ye göre bu sözün manası,

“Cehennem halkı, ateşte 'Âlic (denilen arazinin) kumları sayısınca uzun süre kalsalar da (en nihayetinde) oradan çıkacakları bir gün (gelir)” **değil**;

“Cehennem halkı, ateşte 'Âlic'in kumları sayısınca kalsalardı günün birinde oradan çıkarlardı. [Çünkü kum yığınları tükenir; fakat ebedi olan cehennem müddeti tükenmez]” şeklinde olmalıdır.

Mustafa Sabri, kaydettiği ikinci vecihle birlikte bu kavlin daha önce zikrettiği “Cehennem halkına, ‘Sizler ateşte dünyadaki çakıl taşlarının sayısını (bulan bir süre) kalacaksınız’ denilseydi o (sözle) sevinirlerdi... Fakat hepsi için ebedi (bir hayat) takdir edilmiştir” cümlesiyle uyumlu olduğunu belirtir.

⁸⁸ Sabri, *İlâhî Adalet*, 161-164.

⁸⁹ Sabri, *İlâhî Adalet*, 100. Ayrıca bk. *A.g.e.*, 43-44, 83-86, 91, 99-100.

⁹⁰ el-A'râf 7/156.

⁹¹ Buharî, “Tevhîd”, 55; Müslim, “Tevbe”, 15.

⁹² Sabri, *İlâhî Adalet*, 67.

⁹³ Ebu Bekir Sifil, *İslam ve Modern Çağ 3* (İstanbul: Rihle Kitap, 2014), 122, 123.

⁹⁴ Temel hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. “رمل عاليج” ifadesi bazı merfû ve mevkûf rivayetlerde, mal bilhassa da günah çokluğunu anlatmak maksadıyla “yağmur taneleri, denizköpükleri, ağaç yaprakları, yıldızlar” gibi bir kesret sembolü olarak kullanılmıştır.

Neticedeyse; her ne kadar kendi tevcihini daha doğru bulsa da ilkinde de ihtimali dolayısıyla İbn Kayyim'in bu delilinin hem sübût hem delalet bakımından elverişsiz olduğunu düşünmektedir.⁹⁵

Diğer taraftan Mustafa Sabri, İbnü'l-Arabî'nin meseleye dair yaklaşımlarının tahlili sırasında kıyamet günü ölümün boğazlanmasıyla ilgili telakkisini hadislerin beyanatına aykırı bulmaktadır. Bu bağlamda *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den sayfa numarası belirtmeden alıntılıdığı "Ölüm dünyada mü'min için armağan, kâfir içinse hasret ve felakettir. Ölümün ahirette yok edilmesi (zebh ve idam) ise her iki taraf için de bir hediyedir" cümlesini ele alır. Sabri'ye göre bu telakki, cennet ve cehennem ehlinin makamlarına yerleşmelerinin ardından "... (Ölümün ahirette boğazlanmasıyla birlikte) cennet ehlinin sevincine bir sevinç; cehennem ehlinin üzüntüsüne de bir üzüntü daha eklenir!" şeklindeki hadis cümlesi⁹⁶ ile tezat teşkil etmektedir. Zira hadis, ölümün her iki durumda da küfür ehlinin zararına olduğunu göstermektedir.⁹⁷

Netice itibarıyla Mustafa Sabri; azabın sonluluğu fikrinde Musa Carullah'ın ve yolunu takip ettiğini düşündüğü İbnü'l-Arabî ile İbn Kayyim'in görüşlerini ara bölümler halinde uzunca tahlil ettikten sonra her üçünün görüşleri arasında ciddi farklılıklar bulunduğu kanaatine ulaşmıştır.⁹⁸ Sabri'ye göre; Musa Carullah'ın İbn Kayyim'den etkilendiği bu meselede söylenebilecek şeyleri o sıralar basılmış *Hâdi'l-Ervâh* (Kahire 1325/1907) adlı eserinde İbn Kayyim, Bigi'den daha ilmî ve daha vakıfâne söylemiştir. Dahası Bigi, "... Şa'bî ve İbn Mes'ûd hazerâtından mervî olan sözlerle beraber edilmesinin birçoklarını İbn Kayyim'in kitabından iktibas etmiş⁹⁹ denilebilir".¹⁰⁰ Karşılaştırıldığı takdirde *Hâdi'l-Ervâh* ile *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları* arasında iddia edilen delil ve argüman benzerliği rahatlıkla görülebilmekteyse de Bigi'nin İbn Kayyim ve eserine ismen atf yaptığı belirlenememiştir. Tespitlerine bakılırsa Mustafa Sabri'nin *Hâdi'l-Ervâh*'ı detaylı biçimde incelediği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, reddiyesindeki görüşleri dolayısıyla Sabri'yi tenkit eden ve Carullah'ı destekleyen yazılar¹⁰¹ da kaleme alınmıştır.

Tartışmanın Akbeti

Mustafa Sabri, yazdığı reddiyesine karşılık münâzırı Musa Carullah'ın gerekli gördüğü takdirde cevap vereceğinden emin olduğunu belirtse¹⁰² de maalesef bu yönde bir tespit yapılamamıştır. Diğer bir ifadeyle, Bigi'nin ilgili

⁹⁵ Sabri, *İlâhî Adalet*, 170-171. İbn Kayyim'in ebedi azapta hikmet olamayacağı yönündeki değerlendirmeleri sebebiyle kaydedilen rivayetler için bk. *A.g.e.*, 172-173.

⁹⁶ Buharî, "Rikâk", 51; Müslim, "Cennet", 43.

⁹⁷ Sabri, *İlâhî Adalet*, 195. Sabri ayrıca İbnü'l-Arabî'nin bu kanaatinin *el-Fütûhât*'taki ifadeleriyle de aykırılık taşıdığını düşünmektedir.

⁹⁸ Sabri, *İlâhî Adalet*, 203-204.

⁹⁹ İbn Mes'ûd ve Şa'bî'nin kavilleri için Bigi'nin *Câmi'u'l-Beyân*'ı kaynak gösterdiği daha önce belirtilmişti. Bununla birlikte söz konusu kavillerle 'Âlic'in kumları rivayeti *Hâdi'l-Ervâh*'ta da mevcuttur. Bk. İbn Kayyim *el-Cevziyye, Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.), 354, 359.

¹⁰⁰ Sabri, *İlâhî Adalet*, 165, 173.

¹⁰¹ Kaya Nuri, Ahmet Ağaoglu ve Kâzım Nami Duru'nun tenkitleri için bk. Kanlıdere, *Musa Cârullah*, 239.

¹⁰² Sabri, *İlâhî Adalet*, 22.

reddiyeden haberdar olduğu ya da ona tepki verdiği belirlenmemiştir. Dolayısıyla tartışma, mevcut haliyle tek yönlü kalmıştır. Reddiyenin 1919'da neşredildiği hatırlanırsa; böyle bir tabloyla karşılaşılmasında, Bigi'nin hayat şartlarının Bolşevik İhtilali'nden (1917) sonra zorlaşması, dolayısıyla da eser verme ivmesinin düşmesi;¹⁰³ bölge ilim ve fikir adamlarının neşir dâhil her türlü bilimsel faaliyetten menedilmesi,¹⁰⁴ meselenin ilk yıllardaki sıcaklığını kısmen kaybetmesi gibi etkenler sıralanabilir. Tartışmanın yoğun yaşandığı yıllarda Gaspıralı İsmail başta olmak üzere muhaliflerine verdiği tepkilerden ve hakkında edindiğimiz izlenimden hareketle "Normal şartlarda Bigi bu tenkitlere karşılık verirdi" şeklinde bir kanaate sahibiz.

Benzer şekilde, Mustafa Sabri'nin de konu özelindeki eleştirilerini açıkça sürdürdüğü belirlenmemiştir. Bununla birlikte 1919 Mayıs'ında *Sebilürreşâd*'da tefrika edilmeye başlayan "Dinî Müceddidler" serisinde; yine kısa süre sonra aynı adla basılan, İslam modernistlerinin görüşlerini eleştirme amaçlı reddiyede de Musa Carullah'ın muhtelif görüşleri değerlendirmeye tabi tutulmuştur.¹⁰⁵ İkili arasındaki tartışmanın fikrî açıdan belki de en büyük kazanımı, Sabri'nin henüz Romanya'da iken *Dinî Müceddidler* adlı mezkûr reddiyesinin yazımına ilham kaynağı olması; eserin yazılmasıyla birlikteyse yazarın modernist tavra bakışının daha yakından gözlemlenmesine vesile olmasıdır. Ayrıca Sabri'nin Gümölcine'de çıkardığı *Yarın* gazetesinin 1928 tarihli bir yazısında da Bigi'nin *Uzun Günlerde Rûze* adlı eserindeki bazı görüşleri tenkit edilmiştir.¹⁰⁶

Değerlendirme ve Sonuç

Diğer dinlere mensup insanların cehennem azabında kalış müddetleri etrafında yoğunlaşan tartışma konumuz; başvuru kaynaklar, ileri sürülen iddialar ve üzerinde durulan ayrıntılar itibarıyla tefsir, kelâm, tasavvuf ve hadis ilimlerini ilgilendiren kompleks bir yapı arz etmektedir.¹⁰⁷ Yapılan tespitlerden hareketle Musa Carullah'ın bu meseleye konjonktürel şartların, daha çok da mizaç özelliklerinin sevkıyla; Mustafa Sabri'nin ise müdafaa maksadıyla¹⁰⁸

¹⁰³ Kanlıdere, "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", 227; a.mlf., *Musa Cârullah*, s. 168, 238.

¹⁰⁴ Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi*, 32.

¹⁰⁵ Bk. Mustafa Sabri, "Dinî Müceddidler Yahut "Türkiye İçin Necât ve İtilâ Yolları"nda Bir Rehber", *Sebilürreşâd* 16/410-411 (1 Mayıs 1335), 178, 180; a.mlf., *İlâhî Adalet*, 233, 239.

¹⁰⁶ Kanlıdere, *Musa Cârullah*, 237-238.

¹⁰⁷ Cehennem azabının müddetine ilişkin tartışma ve değerlendirmeler için bk. Mustafa Altundağ, "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği", *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültesinin Elmi Məcmuəsi* 7 (2007), 41-88; Atilla Yargıcı, "Kâfirler İçin Cehennem Ebedi Olduğunu Reddeden Görüşlere Bazı Müfessirlerin Yaklaşımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (2017), 89-110; İsmail Karagöz, "Cehennem Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 1-19; Hasan Hüseyin Tunçbilek, "İslam Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 15-33.

¹⁰⁸ Mustafa Sabri benzer şekilde muasır isimlerden Mehmed Zihni Efendi'nin (ö. 1913) *el-Kavlü'l-Ceyyid* adlı eserinde klasik dönem belagat âlimlerine ve eserlerine yönelik tenkit veya tarizleri sebebiyle *Beyânülhak* dergisinde bir reddiye serisi çıkarmıştır. Bir yılı aşkın bir süre yayımlanan (1909-1910) bu makaleler, ele aldığımız Bigi reddiyesinde olduğu gibi, yoğun bir metin ve sıkı bir kritik içermektedir. Ayrıca bk. Mustafa Irmak, "Mustafa Sabri Efendi'nin

giriştiği anlaşılmaktadır. Tartışma boyunca ikili tarafından en sık kullanılan kaynak, âyetlerdir. Bu itibarla tarafların özellikle A'râf 156, Tâhâ 5, Zümer 53, Şûrâ 5, Mâide 118 ve Mü'minûn 117-118. âyetleri üzerinden yaptığı değerlendirmelerin ele alınması uygun görülebilirse de Bigi ve Sabri'nin meseleye dair görüşlerinin çeşitli tetkiklere konu edilmesi¹⁰⁹ dolayısıyla sadece Giriş'te çizilen çerçeve istikametinde bir değerlendirme yapılacaktır.

Tartışmanın tarafları olan Musa Carullah ile Mustafa Sabri'nin cehennem azabının müddetine ilişkin bütün rivayetleri ele alma maksadı taşıdıkları söylenemez. Nitekim –meselemize dair daha fazla hadis zikretme vaadi ve gerekliliği bir tarafa bırakılırsa- Musa Carullah'ın eserlerinde genel itibarıyla öncelikli kaynağının Kur'ân olduğu, değinebileceği rivayetler varken bunları atladığı yönündeki tespit¹¹⁰ de aynı noktaya işaret etmektedir. Meselenin nispeten güncelliği dolayısıyla iman, küfür ve günah gibi kavramlarla; şefaet, cennet, cehennem gibi ahiret duraklarıyla; bilhassa da Kur'ân âyetleriyle bütünlüğü kurularak daha geniş bir şekilde incelenmesi teklif edilebilir. Keza tartışmada sahabe ve tabiûn tabakasının önde gelen bazı şahsiyetlerine isnad edilen kaviller ile birtakım şâzz görüşlere dayanak gösterilen rivayetler bütün haliyle müstakil sıhhat araştırmalarına konu edilebilir.¹¹¹

Musa Carullah'ın kullandığı iki merfû rivayet de *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında tahriç edilmiştir. Buna karşılık *Câmi'u'l-Beyân*'dan alıntılanan İbn Mes'ûd kavli *Müsned-i Bezzâr*'da başka bir sahabî râvi üzerinden tespit edilmiş; Şa'bî'ye ait kavil ise temel hadis kaynaklarında belirlenememiştir.

Mustafa Sabri'nin yer verdiği 12 rivayetten sonuncusu dışında tamamı belirttiği kaynaklarda bulunmuştur. Rumuzlarıyla birlikte kaydedilen mükerrer 15 rivayet Buharî, Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde; 5 rivayet ise Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'i başta olmak üzere diğer temel kaynaklarda tahriç edilmiştir. Alıntılanan metinlerde yer yer görülen ihtisar, taktî, telfik, idrâc ve lafız farklılıkları gibi özellikler, ilgili rivayetlerin derleme türü ikincil kaynaklardan alındığı kanaati uyandırmaktadır. Buradan hareketle reddiyenin ilk kez hapis ortamında yazıldığı, rivayetlerin Arapça metinleriyle ve kaynak rumuzlarıyla birlikte kaydedildiği hatırlanacak olursa derleme sırasında o dönemin basılı, yaygın hadis çalışmalarının kullanıldığı söylenebilir. Nitekim dönem itibarıyla önde gelen başvuru kaynaklardan olan Süyûtî'nin (ö.

'Beyânü'l-Hak' Dergisinde Mehmed Zihni Efendi ve 'el-Kavlü'l-Ceyyid' Adlı Eserine Yönelttiği Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 152-153, 218-219.

¹⁰⁹ Musa Carullah'ın kullandığı delillerin özet halinde anlatımı ve değerlendirmesi için bk. Rifat Suyargulov, "Musa Carullah'ın İlahi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi", *Dinî Araştırmalar* 20/52 (2017), 209-220; Maraş, "Musa Carullah Bigiyev'in Tasavvuf Anlayışı", 91-95; a.m.f., *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, 158-164.

Mustafa Sabri'nin konuya ilişkin görüşleri ve toplu bir değerlendirme için bk. İbrahim Bayram, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, ed. Eyüp Sabri Kaya - Hızır Murat Köse (İstanbul: Klasik, 2018), 457-475.

¹¹⁰ Enbiya Yıldırım, "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet", *Kazanlı Yenilikçi Alimler Cilt 3: Musa Cârullah*, ed. Ali Arslan vd. (Eskişehir: 2014), 151-152.

¹¹¹ Örneğin belli bir süre sonra cehennem azabının tamamen biteceği iddiasının dayandırıldığı birkaç rivayetin tenkidi için bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 655-657.

911/1505) *el-Câmi'u's-Sağîr'i* özelinde araştırıldığı takdirde ilk 10 rivayetin aynı veya benzer lafızlarla tespiti yapılabilmektedir. Her halükârda Sabri'nin reddiyede zikrettiği nakiller, bütün haliyle konulu bir hadis seçkisi sayılabilir.

Musa Carullah'ın ilgili tartışmaların yaşandığı yıllarda Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'nı [1909] neşrettiği; İbn Hacer'in *Bülûğu'l-Merâm*'ını ders kitabı olur düşüncesiyle *İfâdâtü'l-Kirâm* (Kazan 1909) adıyla, yine onun *Nüzhetü'n-Nazar*'ını (Orenburg 1328/[1910]) ise bazı notlar eşliğinde yayımladığı; yani bu devrede onun tercüme ve şerh faaliyetine yoğunlaştığı bilinmektedir.¹¹² Şu halde hadis literatürüyle bu dereceye kadar irtibatlı bir ilim adamı olarak Bigi'nin Hevâzinli anne hadisi üzerinden anakronik bir yaklaşımla şerh çalışmalarının muhtevasına yönelik eleştiri ve beklentileri isabetli düşmemiştir. Yine Bigi'nin yegâne bağlayıcı bilgi kaynağı olarak Kur'ân ve Sünnet'e yaptığı vurgular üzerinde beliren ana kaynaklara dönüş çağrısı; dahası ulema sınıfının ve ortaya koydukları mesainin zamanla nassları perdelediği yönündeki kuvvetli çıkışı, kendisinin XIX ilâ XX. yüzyıllarda şerh ve haşiye faaliyeti aleyhinde oluşan menfi kanaatlerin¹¹³ bir şekilde etkisinde kaldığını düşündürmektedir.

İncelenen tartışma metinlerinde Şa'bî'nin kavline yönelik Mustafa Sabri'nin "rivayet ve dirayet yönünden müşevveş" nitelmesi dışında ilgili nakiller ricâl edebiyatı merkezli bir tenkide tabi tutulmamıştır. Buna karşılık "Eğer senedi sahih ise anlamı şöyle olabilir" tarzında şartlı yorumlar yapılmıştır. Özellikle Mustafa Sabri'nin reddiyenin yazıldığı yakın tarihlerde Süleymaniye Dârülhadisi müderrisliği görevine getirildiği dikkate alınır; hadis alanında belli bir ehliyeti haiz olduğu muhakkaktır. Fakat mevcut şartların elverişsizliği, matbaa imkânlarının yetersizliği, dönemin ilim anlayışı veyahut verdiği cevapları yeterli bulma gibi sebeplerden olsa gerek; ricâl ve şerh kaynaklarına müracaat ettiği saptanamamıştır.

Diğer taraftan, Mustafa Sabri'nin -mütekellim kimliğiyle de uyumlu olarak meselenin inanç alanıyla irtibatı dolayısıyla tevatür kavramını vurgulaması; münferit rivayetler üzerinden hareket etmeyi doğru bulmaması; (1) rivayet içi, (2) sahabî râvinin kendi rivayetleri ve (3) nasslar arası bütünlüğe dikkat çekmesi; tartışmanın ilmî değeri açısından mühim tespitlerdir. Bu bağlamda yer yer tekrarlanan "tevâtür-i manevî, mütevâtiru'l-ma'nâ" kavramlarıyla "çok sayıda rivayetin keşiştiği ortak payda" anlamı kastedildiği anlaşılmaktadır.

Musa Carullah'ın ilgili görüşleri için burhan saydığı rivayetler özelinde konuşulacak olursa; kendisinin fikriyatına uygun gördüğü nakilleri tezini ilmî açıdan derinleştirecek biçimde yorumlamadığı, yer yer başvurduğu kaynakların fezâilini öne çıkarmak suretiyle haklılığının ispatlandığı kanaatine ulaştığı söylenebilir. Ayrıca Bigi'nin ilgili nasslara ve görüşlere karşı seçmecî bir tavır sergilemesi, meseleyi sağlıklı bir zeminde ele almasını engellemiştir. Dahası Carullah'ın farklı görüş, inanç veya toplum mensuplarına gösterdiği hoşgörüyü karşılık kelâm, tefsir ve kısmen şerh literatürüne karşı yer yer

¹¹² Kanlıdere, "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", 224; a.m.f., *Musa Cârullah*, 151, 152, 153.

¹¹³ Geniş bilgi için bk. İsmail Kara, "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klâsik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", *Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi* (Ankara: 2011), 62, 71-80

keskin bir dil kullandığı gözlemlenmiştir. Benzer bir menfi tavrın, hayatlarına iman-amel dengesini yansıtamayan Müslümanlar için de sergilendiği¹¹⁴ belirlenmiştir.

Mustafa Sabri'nin kelâmî alt yapısının, ele aldığı rivayetlerin yorumunda da ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca onun bazı metinler üzerinde dil tahlilleri yapmasını veya izahları sırasında bazı mantık terimlerine yer vermesini, Osmanlı medrese müfredatının hadis yorumculuğundaki izleri şeklinde okumak mümkündür.

İnanç meselelerinin sübüt ve delalet bakımından birtakım şartlar taşıması gerektiği bilinen bir husustur. Bu açıdan bakıldığında Mustafa Sabri'nin Bigi'ye hitaben hissiyattan soyutlanarak tartışmanın nass temelinde sürdürülmesi çağrısı, esasa ilişkin önemli bir nottur. Musa Carullah'ın âyet ve hadisler dışında kimsenin sözüne dayanılamayacağı prensibini defaatle belirtmesine rağmen birtakım kavilleri veyahut İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini delil makamında zikretmesi, münâzırı tarafından haklı olarak yadırganmıştır.¹¹⁵ Sabri'nin ifadesiyle Bigi, "ebedi azaba dayanılamayacağı düşüncesini esas almak suretiyle son derece açık âyet ve hadislerle karşı cebren gözlerini yumduğu gibi kendi koyduğu ilkelerle de çelişmiştir".¹¹⁶

İlgili satırlarda da belirtildiği üzere, *Hâdi'l-Ervâh*'ın meseleye dair farklı ilim havzalarında kaleme alınan çalışmalara rivayet ve dirayet malzemesi yönünden katkı sağlayan baskısı; dönem itibarıyla dinî yayıncılıkta matbaa imkânlarından yararlanmanın önem ve etkisini yansıtması bakımından tipik bir örneklik sunmaktadır.

Türk dünyasının geçtiğimiz yüzyılda yetiştirdiği iki yetkin şahsiyeti olan ve hayatları Kahire'de noktalanın Musa Carullah Bigi ile Mustafa Sabri Efendi arasında cereyan eden bu tartışma, aradan geçen zamana rağmen ilmî ve fikrî değerini halen korumaktadır denilebilir.

¹¹⁴ Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, 159.

¹¹⁵ Sabri, *İlâhî Adalet*, 24, 75. Ayrıca krş. Yıldırım, "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet", 162-164.

¹¹⁶ Sabri, *İlâhî Adalet*, 43.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd – Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Altundağ, Mustafa. "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği". *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi* 7 (2007), 41-88.
- Bayram, İbrahim. *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*. ed. Eyüp Sabri Kaya – Hızır Murat Köse. İstanbul: Klasik, 2018.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Müsned – el-Bahrü'z-Zehhâr*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân vd. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1998-2009.
- Birinci, Ali. "İzmirli, İsmail Hakkı". *DİA*. 23/530-533. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fi. *el-Câmiü's-Sahihu'l-Muhtasar*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1407/1987.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar -2*. İstanbul: Gonca Yayınevi (MED Kitap), 22. Basım, 2020.
- [Ertuğrul], İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. [İstanbul]: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hocaoğlu, Mustafa. "TDV İslam Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 335-341.
- Irmak, Mustafa. "Mustafa Sabri Efendi'nin 'Beyânü'l-Hak' Dergisinde Mehmed Zihni Efendi ve 'el-Kavlü'l-Ceyyid' Adlı Eserine Yöneltilmiş Tenkitler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 151-220.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *Kitabü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekr. *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Anglikan Kilisesine Cevap (el-Cevâbü's-Sedid fî Beyâni Dîni't-Tevhîd)*. sad. Fahri Unan. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm: İkinci Kitap*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1343.
- Kanlıdere, Ahmet. "Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi: Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)", *"İslam'ı Uyandırmak": Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar. 1/425-456. İstanbul: Limit Ofset, 2018.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah; Hayatı – Eserleri - Fikirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kanlıdere, Ahmet. "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler". *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) - I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu*. 223-229. Ankara: 2002.
- Kara, İsmail. "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klâsik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?". *Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi – Dinî Klâsikler*. 61-86. Ankara: 2011.
- Karagöz, İsmail. "Cehennem'in Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 1-19.
- Kaya, Veyssel. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem'in Sonluluğu Hakkındaki Risalesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/1 (2009), 529-557.
- Maraş, İbrahim. "Musa Carullah Bigiyev'in Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlahiyenin Umumiliği Hakkındaki Görüşü". *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) - I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu*. 87-96. Ankara: 2002.
- Maraş, İbrahim. *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2002.
- Musa Carullah Bigi. *İnsanları Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar*. Orenburg: Vakit Matbaası, 1911.
- Musa Carullah Bigi. *Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*. Orenburg: Vakit Matbaası, 1911.
- Musa Carullah Bigi. *Uzun Günlerde Oruç*. sad. Yusuf Uralgıray. Ankara: Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği, 1975.
- Mustafa Sabri. "Dinî Müceddidler Yahut 'Türkiye İçin Necât ve İtilâ Yolları'nda Bir Rehber". *Sebülürreşâd* 16/410-411 (1 Mayıs 1335), 178-183.

- Mustafa Sabri. *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*. Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335/1337.
- Mustafa Sabri - Musa Carullah. *İlâhî Adalet: Rahmet-i İlâhiye Bürhanları*. sad. Ömer H. Özalp. İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.
- "Mühim Bir Eser-i Dinî". *Sebilürreşâd* 17/429-430 (17 Temmuz 1335), 112.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- Rızâeddin Fahreddin. *Rahmet-i İlâhiye Meselesi*. Orenburg: Vakit Gazetesi Matbaası, 1910.
- Özalp, Ömer Hakan. *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim: Rızâeddin b. Fahreddin*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Özdiñ, Rıdvan. "Yeni İlm-i Kelâm Dönemi". *Kelâm Tarihi*. ed. Ramazan Yıldırım. 111-136. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları: XIX. Yüzyıl Sonu - XX. Yüzyıl Başı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Suyargulov, Rifat. "Musa Carullah'ın İlâhi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar* 20/52 (2017), 201-222.
- Sifil, Ebubekir. *İslam ve Modern Çağ* 3. İstanbul: Rihle Kitap, 2014.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1405/1985.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tayâlisî, Ebü Davud Süleyman b. Davud. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Taymas, Abdullah Battal. *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "İslam Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 15-33.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem". *DİA*. 7/227-233. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Troyskili Ahmed Taceddin. "Ahvâl-i Umûmiyye-i İslâmiyye ve İstikbâl-i İslam -3-". *Sırât-ı Müstakîm* 3/74 (21 Kânûn-i Sâni 1325), 346-350.
- Usmanov, Mirkasım. *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*. çev. İlyas Kemaloğlu (Kemalov), Janyl Myrza Bapaeva. ed. Aykut Can. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Yargıcı, Atilla. "Kâfirler İçin Cehennem Ebedî Olduğunu Reddeden Görüşlere Bazı Müfessirlerin Yaklaşımı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (2017), 89-110.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". *DİA*. 4/302-309. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Enbiya. "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünet". *Kazanlı Yenilikçi Alimler Cilt 3: Musa Cârullah*. ed. Ali Arslan vd. 143-198. Eskişehir: 2014.

